

РЕЛІГІЙНИЙ КОМПОНЕНТ У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Л. В. Герасименко

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
вул. Першотравнева, 20, Кременчук, 39622. Україна. E-mail: gerasimenko24@gmail.com

Здійснено вивчення історичного досвіду викладання релігії в школах другої половини XIX – початку XX століття як основного засобу формування ціннісного ставлення до світу. На основі історико-педагогічного аналізу систематизовано педагогічні ідеї представників гуманістичної, православної педагогіки, основоположників нової української школи щодо необхідності релігійної компоненти у змісті шкільного навчання, її мети і задач в контексті суспільно-політичних умов того часу. Виявлено, що викладання Закону Божого, впроваджене з середини XIX століття в усіх типах навчальних закладів, було спрямоване на формування досвіду моральної поведінки молоді на основі глибокого знання й розуміння християнської моралі.

Ключові слова: зміст навчання, моральне виховання, релігійне виховання, навчальний предмет, релігійний компонент.

РЕЛИГИОЗНЫЙ КОМПОНЕНТ В СОДЕРЖАНИИ ШКОЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Л. В. Герасименко

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского
ул. Первомайская, 20, Кременчуг, 39622. Украина. E-mail: gerasimenko24@gmail.com

Изучен исторический опыт преподавания религии в школах второй половины XIX - начала XX века как основного средства формирования ценностного отношения к миру. На основе историко-педагогического анализа систематизированы педагогические идеи представителей гуманистической, православной педагогики, основоположников новой украинской школы о необходимости религиозной составляющей в содержании школьного обучения, ее целей и задач в контексте общественно-политических условий того времени. Вывявлено, что преподавание Закона Божьего, введенного с середины XIX века во всех типах учебных заведений, было направлено на формирование опыта нравственного поведения молодежи на основе глубокого знания и понимания християнской морали.

Ключевые слова: содержание обучения, нравственное воспитание, религиозное воспитание, учебный предмет, религиозный компонент.

АКТУАЛЬНІСТЬ РОБОТИ. Процеси реформування сучасної освіти вимагають підготовки високодуховних, активних громадян зі сформованими життєвими компетенціями, гнучкими знаннями, готових до інноваційної діяльності, спрямованих на самовдосконалення та самореалізацію. Це вимагає зміни змісту навчання, який би забезпечив формування ціннісного підґрунтя сучасної молоді та сприяв подоланню духовної аномії, яка склалася у результаті кардинальних суспільних зрушень, руйнування системи цінностей радянської держави. Аномія виявляється передусім у падінні моралі, неповазі до цінностей старших поколінь, асоціальної поведінки тощо.

Вивчення культурних і моральних цінностей попередніх поколінь, прогресивного історичного досвіду наших попередників може позитивно вплинути на ситуацію сьогодення. Період другої половини XIX – початку XX століття характеризувався значними суспільно-економічними трансформаціями, появою ґрунтовних праць із педагогіки, які торкалися питань реформування змісту навчання, гармонійного розвитку особистості. Важливе значення у змісті шкільної освіти відіграло релігійне виховання як основа духовності, формування моральних цінностей. Тому мета роботи полягає у вивченні релігійної компоненти змісту шкільного навчання другої половини XIX – початку XX століття, вивчення оцінок цього складника у педагогі-

чній спадщині науковців досліджуваного періоду.

МАТЕРІАЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. Протягом усієї історії православна церква впливала на суспільне життя, культуру й освіту, що відбилося й у змісті шкільної освіти досліджуваного періоду. Ретроспективну оцінку проблеми релігійного виховання уможливило аналіз праць педагогів минулого. У XIX – на початку XX ст. її порушували О. Духнович, В. Зеньківський, Н. Маккавейський, О. Малярєвський, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Рачинський, В. Сокольський, К. Ушинський, П. Юркевич, наголошуючи на необхідності виховання в молоді морально-вольових якостей і християнських чеснот. Питання змісту освіти, ролі Церкви в розвитку шкільної справи розкриті у наукових доробках священників і церковних діячів (М. Алабовський, І. Бартошевський, Х. Белков, Г. Булашев, Д. Висковатов, І. Восторгов, В. Певницький, П. Смирнов). Дослідники Г. Генкель, С. Постернак, С. Рождественський, В. Фальброк, В. Чарнолуський, М. Чехов вивчали стан шкільництва, питання світоглядних настанов в організації навчального процесу в школах.

Окремі аспекти організації релігійного виховання в навчально-виховних закладах України знайшли відображення у працях сучасних учених. Вивченню діяльності православного духовенства в царині освіти присвятили праці О. О. Драч, М. Б. Євтух, І. М. Петренко, Г. В. Степаненко та

інші. Роль православної церкви в розбудові освіти окремих регіонів України посвячено праці Г. Полієнко, Ю. Романюка, С. Федоренко, Г. Яковенка. Питання організації різних навчальних закладів початкової освіти та роль православного духовенства та православних братств у цьому процесі студіювали В. Борисенко, О. Драч, В. Перерва, В. Сергієнко та інші. Теоретичні та практичні аспекти морально-релігійного виховання особистості в історії розвитку школи й педагогіки розкрито Л. Генік, Т. Ільїною, О. Каневською, І. Мищисин, О. Тимчик, Т. Тхоржевською, Ю. Щербяк; можливості виховання сучасної молоді на засадах християнства вивчали І. Андрухів, А. Вихрущ, О. Вишневський, М. Стельмахович.

Студіювання праць В. Борисенка, І. Петренка, С. Федоренко дозволяють відзначити позитивний вплив духовенства досліджуваного періоду на розповсюдження освіти та подолання безграмотності в Російській імперії. У статті П. Смутка «Мова цифр у шкільній справі» (1915) наводяться дані щодо кількості писемного населення серед різних народностей, які населяли територію Росії в 1897 році. Найкраща ситуація спостерігалася в етнічних німців – 59, 9 % писемних чоловіків і 58,6 % жінок. Серед українського населення – 23,3 % писемних чоловіків і тільки 3,9 % жінок. Загалом у Російській імперії кінця XIX століття налічувалося 57, 7 % безграмотного населення [17]. Для освіченої Європи того часу це була катастрофічна цифра. Тому державою і церквою вживалися низка заходів для поширення освіти серед простого населення.

Церковно-парафіяльні школи, якими опікувалося православне духовенство, зробили значний внесок у цю справу. Аналіз архівних документів дозволяє навести дані щодо кількості народних училищ на території Київської губернії, які відображено в таблиці 1 [22, арк. 39] (див. табл. 1).

За даними Єпархіальної училищної ради, у Київській губернії нараховувалося 413 535 дітей шкільного віку від 7 до 14 років. Однак відвідувало школу тільки 99 059 учнів, що становило тільки четверту частину всіх дітей. За даними звіту, не було взагалі шкіл в 11 селах й 150 хуторах; школи Міністерства народної освіти діяли тільки в 91 селі, в інших населених пунктах – церковно-приходські школи [22, арк. 39 зв.].

Аналіз даних, представлених у таблиці, дозволяє підрахувати кількість навчальних закладів під керівництвом духовенства: 1684, із загальною кількістю 83 785 дітей, і тільки 320 шкіл з 15 274 учнів іншого підпорядкування.

Отже, найбільша кількість школярів Київської губернії здобувала освіту в однокласних церковно-приходських школах та школах грамоти. Така ситуація була типовою і в інших губерніях.

Таблиця 1 – Кількість народних училищ та учнів на території Київської губернії в 1895 році

Назва училищ	Кількість		На 1 училище учнів
	училищ	учнів	
Міські двокласні (чоловічі й жіночі)	23	3089	139
Сільські двокласні однокласні	18 119	2889 9296	160 78
Приходські	47	3325	71
Церковно-приходські	28	2181	78
Двокласні однокласні	884	52812	59
Школи грамоти	725	25467	35
Всього	1844	99059	53

Державна політика по відношенню до церковно-приходських шкіл була прихильною, оскільки ідеалами шкільної освіти вважала релігійно-монархічну ідеологію, прагнення виховати покірних, відданих слуг церкви й самодержавства. Намагаючись стримати розширення шкільної мережі, а разом з ними ідей вольності, громадянських свобод, держава зменшила фінансування міністерства народної освіти, поступово збільшуючи асигнування на церковно-парафіяльні школи. Так, у 1896 році на потреби міністерства було виділено 1 569 661 крб., на церковно-приходські школи – 3 454 645 крб. У подальшому сума зростала.

Для порівняння наведемо кошторис дотацій 1902 року: на міністерство народної освіти – 5 012 895 крб., на навчальні заклади Святійшого Синоду – 10 338 916 крб. [9].

Духовенство наполягало на тому, що церква має не тільки визначати предмети викладання й методи навчання, а й здійснювати повне керівництво над народною освітою. Тому Синод вимагав права наглядати за всією світською наукою: «...усі школи грамотності, які відкриваються у селах й селищах, на які б кошти такі не утримувалися, підлягають веденню і спостереженню за ними духовним керівництвом, до яких повинні звертатися суспільні заклади й окремі лица, які бажають мати школи підібного роду» [23, арк. 20 зв.].

М. Чехов, аналізуючи роль духовенства в розвитку освіти, визначив «три хвилі». Дві з них він називав невдалими: «...духовенство кожного разу випускало цю справу зі своїх рук, і уряд, не відмінюючи своїх раніше виданих постанов, тим не менше вимушений був шукати інших сил для виконання цієї важливої державної справи» [21, с. 94–95]. Третя спроба (кінець 80-х рр. і реакційна політика Олександра III) «мала неабияке значення». Це пояснювалася прагненням уряду стримати зростаюче незадоволення народних мас, розповсюдження демократичних і національних ідей, зростання громадянської активності та революційних настроїв, які

могли зупинити, на думку урядовців, тільки намісники Бога на землі, духовенство, кому беззастережно вірили народи, які населяли імперію.

Проте багато педагогів того часу (С. Миропольський, С. Рачинський, Л. Толстой, К. Ушинський) прихильно ставилися до активної діяльності духовенства у шкільній справі, залишаючи за священниками роль духовних наставників для народу.

Так, К. Ушинський наголошував на необхідності духовного розвитку дітей і винятковій ролі церкви в цій справі. «Найбільшу освітню силу для простого народу має церква. Вона зі своїми зовнішніми формами сповнена глибинного смислу, тобто ловить напівдику людину зовні, для того, щоб потім підійняти її на найвищий ступінь самоусвідомлення» [19, с. 251]. Грамотність, на думку К. Ушинського, полягає не стільки в умінні писати й читати, скільки в духовній досконалості, готовності сприймати наукове знання, розумінні його значення. Наставництво в цьому має здійснювати духівництво. К. Ушинський убачав у релігійному вихованні дітей глибинний смисл. Він застерігав від захоплення зовнішнім відтворенням християнських обрядів. На думку педагога, релігія має сприйматися, перш за все, як основа духовності «як вірний якір спасіння в дні житейських негод». А тому вивченню Закону Божого, знайомству з релігійними текстами мало передувати розумове виховання, щоб дітьми глибоко прочитувалася й розумілася християнська символіка. «Для такої релігії як християнство немає нічого гіршого, ніж невігластво, тому що воно може перетворити її в серці людини в ідолопоклонство» [19, с.254]. Головною задачею викладання релігії в школах для народу, на думку К. Ушинського, було формування християнської моральності в душах дітей, навчання їх моральної поведінки.

Теоретичне підґрунтя ідеї поширення церковних шкіл було представлено у працях С. Рачинського, який висунув теорію церковності як невід'ємної національної властивості російського народу. Він виступав з критикою світської школи, яка, на його думку, носила невідповідний народному духу характер, відсовуючи на другий план і закон Божий, і церковно-слов'янське читання, і церковний спів. С. Рачинський вважав, що тогочасна світська школа повідомляла абсолютно непотрібні у селянському побуті природничо-історичні знання і розповсюджувала чужі російському народу і навіть шкідливі для нього ідеї [15]. Церковна ж школа виховувала, формуючи релігійно-християнський світогляд як основу моральності, а церковне читання, розпис стін, спів сприяв естетичному і духовному розвитку дітей. У своєму збірнику статей «Сільська школа» (1891) педагог ґрунтується на прагматичному підході до змісту освіти, наголошуючи на необхідності вивчення церковно-слов'янської мови як засобу розумового розвитку селянства. Саме ця мова могла забезпечити можливість читання Псалтирів, Святого письма, Житійної літератури, доступної селянам. Молитва як пристрасне звернення до

Господа була засобом виховання, формування національних і християнських цінностей. Велике значення С. Рачинський приділяв викладанню Закону Божого і особистості священника, уважаючи його душею школи [15]. Педагог наголошував, що функція законівчителя полягала не тільки у висвітленні християнських догматів та особливостей церковної обрядовості, а в духовному наставництві молоді.

Однак в оцінці діяльності церковно-приходських шкіл не було одностайності серед прогресивних педагогів того часу. Так, М. Демков, А. Окольський, В. Родніков, В. Стоюнін, М. Пирогов доходили висновку про неможливість підпорядкування всіх навчальних закладів церкві, оскільки це було б руйнуванням відвойованих прав і свобод, зокрема свободи віри (адже населяли Російську імперію не тільки православні, а й католики, іудеї, мусульмани). Церква, як зазначав А. Окольський, традиційно вважала виховання й освіту молодого покоління своєю, Богом указаною справою: «...церква й училище мали одну й ту ж задачу, – становлення царства небесного на землі, а тому всі інші... цілі, мали поступитися місцем цій домінуючій меті кожного християнина. Тому також і шкільне навчання мало бути організоване таким чином, щоб не тільки не приносило шкоди релігійній освіті, але було пройняте християнським духом» [13, с. 217].

Спостерігаючи за розвитком церковно-приходських шкіл, роллю духовенства у розбудові освітньої справи, вивчаючи твори С. Рачинського, видатний педагог другої половини XIX століття П. Каптерев усвідомлював позитивність релігійного знання у моральному розвитку особистості школярів. Однак учений зазначав, що С. Рачинський перевищував значення релігійності російського народу [7]. До того ж П. Каптерев усвідомлював недоліки церковно-приходських шкіл, які зазначив у праці «Історія російської педагогії» (1915): незадовільний стан приміщень, відсутність належної кваліфікації вчителів, використання дитячої праці у господарстві священників, недосконалість методики викладання (зубріння як основний метод навчання, заперечення виховання як невід'ємної складової навчання) [7]. Вивчаючи досвід роботи церковно-приходських шкіл, педагог доходить висновку, що абсолютний послух стає на заваді активності школярів, їхньому прагненню до саморозвитку. Тому П. Каптерев, допускаючи необхідність викладання Закону Божого духівництвом у всіх типах навчальних закладів, як основи моральної культури учнів, відстоював ідею незалежності освіти від церкви, автономності школи, пропагуючи принципи гуманізму і свободи особистості щодо реалізації власних інтересів у навчанні.

Гострою критикою церковно-приходських шкіл були пройняті публікації про освіту видатного українського письменника і громадського діяча П. Грабовського. Так, у статті «Дещо про освіту в Україні» (1897), характеризуючи діяльність шкіл для народу, він зазначав: «... міністерська школа

має задачу прищепити перші початки освіти серед простого, убогого люду і виповнює ту поважну задачу, як здужа; школа церковно-приходська цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки, застоює безпросвітну темноту й неучтво... Така школа на Україні дуже лиха із боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому крім дикої нетерпучості...» [3, с. 212]. П. Грабовський висловлював загальну думку видатних представників українського просвітництва С. Васильченка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, П. Мирного, які теж засуджували методи навчання у приходських школах та їхню русифікаторську політику.

Окрім зазначених недоліків церковно-приходських шкіл, слід відзначити й те, що навчання у них велося російською мовою, заборонялося користуватися підручниками, в яких обсяг знань був дещо ширший, ніж в офіційних, виданих Синодом [1]. У затвердженій Священним Синодом навчальній програмі для церковнопарафіяльних шкіл (1886 рік) наголошувалося, що основним предметом у цих закладах повинен бути Закон Божий. Відповідно, духовне відомство контролювало ті навчальні матеріали, які використовувалися для викладання предметів у школах своєї юрисдикції. Підручники також використовували лише ті, які були затверджені Училищною Радою при Синоді. Доступні для селянства і бідних робітників нижчі навчальні заклади (недільні школи, земські школи, міністерські (двокласні з широкою програмою), міські та повітові училища, парафіяльні, школи грамоти, неконтрольовані урядом) відкривалися, як правило, з метою русифікації: ігнорування національних інтересів, мови, культури неросійських народів. Так, як зазначає С. Золотухіна, у ХІХ столітті в Україні не існувало жодної офіційної школи з українською мовою навчання [5]. Це стосувалося не тільки народних і церковно-приходських шкіл, а й інших типів навчальних закладів

Не зважаючи, на протилежні оцінки діяльності шкіл для народу й церковно-приходських зокрема, педагоги другої половини ХІХ століття були одноставними в позитивній оцінці зв'язку релігії й виховання, її впливу на розвиток духовності молоді: «...школа – молодша, але рідна сестра Православної Церкви, а Закон Божий зі спорідненими йому по єдності виховного впливу на учнів предметами – церковним співом і церковнослов'янською грамотою, повинен займати чільне місце у навчальному процесі початкової школи» [10, с. 80]. Принцип, який характеризував просвітницьку функцію церкви, був таким: «...наставництво дітей у християнській православній вірі та моральності повинно бути на першому місці та створювати найголовніше цілепокладання школи» [10, с. 80].

Уважалося, що жоден предмет, крім Закону Божого, не може так позитивно впливати на дитячу душу. Відповідність релігійної символіки, змісту притч, образів священної історії розуму дитини визнавалася багатьма педагогами. Тому цей предмет як важливий складник змісту навчання викладався в усіх типах навчальних закладів. До звичай-

ного курсу Закону Божого входило вивчення та читання щоденних молитов, знання найголовніших подій священної історії, символів віри, заповідей і головних дій обряду християнського богослужіння з відомостями про символи християнського храму [16]. Проте навчальна мета при вивченні Закону Божого була не головною. Основна увага зверталася на те, як відображаються правила моральності у поведінці дітей. При їх порушенні вчитель мав негайно проводити корекційну роботу, викликати учня на розмову, переконувати в доцільності моральної поведінки, викликати самоосудження тощо.

У загальноосвітніх школах, гімназіях викладання Закону Божого велося в обсязі дві години на тиждень протягом усього навчання. Для вивчення змісту цього предмета використовувалися книги І. Зоркевича «Нарис теорії християнської віри», Г. Лаврова «Записки з предмету Закону Божого», П. Смирнова «Викладення християнської православної віри», Г. Титова «Уроки з православного катехізису». Церковне богослужіння вивчалася учнями за посібниками Дмитрієвського, Муравйова, священника Рудакова, протоієреїв Смолодовича і Сковрцова [12].

У серпні 1909 було скликано Всеросійський з'їзд законовчителів середніх навчальних закладів для обговорення проблеми кращого вивчення Закону Божого. На підставі його ухвал у 1910 році Синод запровадив єдиний обов'язковий курс із Закону Божого, який передбачав вивчення священної історії, й Нового Завіту, вчення про богослужіння, розгорнутого катехізису та історії Вселенської та вітчизняної Церкви. Було створено нове покоління підручників із Закону Божого, найкращими з яких були книги священників І. Антонова, І. Виноградова, П. Смирнова, Д. Соколова та ін. [12]. Викладання цієї дисципліни мало вестися доступною, живою, розмовною мовою з наведенням прикладів з життя, які б демонстрували зв'язок людини і релігії.

Аналіз праць вітчизняних педагогів дозволяє виявити різні погляди щодо необхідності релігійного компоненту в змісті світської освіти, особливостей його викладання та основних завдань цього курсу. Так, С. Миропольський убачав у християнських чеснотах ідеал виховання: приводити дітей до Господа, який є досконалістю і водночас Спасителем людства. На думку педагога, християнське віровчення, Євангелії містять глибинну сутність розуміння розвитку та виховання дитини [11]. Отже, релігія розглядалася педагогом як основний засіб досягнення виховного ідеалу.

Як і С. Миропольський, П. Каптерев уважав релігію вагомим чинником розвитку особистості, що змінює думки, почуття, цінності людей. Учений відзначав, що єдність віри позитивно впливає на формування ідеалів, а значить і на розвиток особистості та педагогічний процес. Релігія розглядалася вченим з двох точок зору: як теоретичне явище, задача якого полягає у визначенні низки догматів про існування Бога, творця і засновника світу та як соціальне явище (низка правил, які регулюють ста-

влення людей один до одного під керівництвом Отця Небесного). Соціальний аспект релігії розкриває сферу людських настроїв та обов'язків, особливості побудови людського життя, забезпечуючи формування морально-етичних і необхідних громадянських якостей школярів: «Для виховання особливо важливо зрозуміти релігію як соціальне явище та з її допомогою навчати жити» [6, с. 471]. Найголовніше в релігії – ставлення до моральності, розуму, її «загальний тон» [7]. У ній, як зазначав учений, представлені зразки поведінки, розкриті ідеали людського життя, питання сутності людського існування. Але педагог відмічав, що дуже часто в релігії моральність відходить на задній план, а домінує культ і обрядова сторона, що недопустимо в школі [9].

Підтримуючи ідею розвитку особистості, П. Каптерев указував на існування релігійних учень, у яких відкидалася необхідність науки, бо істинним уважалось тільки те, що зафіксовано в священних книгах. Це, як зазначав учений, мало негативний вплив на зростаючу особистість, оскільки попіралася її свобода, нищилася її думка, відбиралася можливість свідомого саморозвитку та вдосконалення.

Загальний тон релігій, на думку П. Каптерева, теж накладав відбиток на процес розвитку учнів і в цілому на педагогічний процес. Релігійні вчення оптимістичні, гуманні спонукали до праці, насолодження життям; релігії суворі, жорстокі пробуджували в людині зневіру у власних силах, пасивність: «Зовсім не все одно для формування дитячої психіки, що містить у собі народна релігія: свободу для розуму, радість і любов для серця, глибокі внутрішні спонуки та високо ідеальні поклики чи сором'язливість, вимога суворого духовного поклоніння, поєднання з пишними церковними церемоніями» [7, с. 227-228].

Учений гостро висловлювався проти релігійного екстремізму, зневажання людей іншої віри, що іноді пропагувалися законовчителями. Ця думка розвинута Г. Фальброком у праці «Загальна освіта в Росії» (1908). Учений активно висловлювався проти вивчення релігії у школі, відзначаючи що різні релігійні віровчення привносять до школи дух нетерпимості й чвари, а це негативно впливало на мету шкільної освіти – виховання індивідуальності.

У статті «Наша майбутня середня школа» (1901) П. Каптерев наголошував, що Закон Божий не стільки навчальний предмет, скільки один із виховних засобів: «У гімназії задача Закону Божого прямо й безпосередньо слугувати моральному просвітленню учнів, укорінювати в них основи життя та діяльності, роз'яснювати на фактах з дитячого світу, що гарно й що погано, до чого слід прагнути й чого уникати» [8, с. 19]. Недоліком організації педагогічного процесу в тогочасній школі П. Каптерев уважав перетворення Закону Божого на звичайну навчальну дисципліну, що призводило до «знищення його сили та характеру». Цю думку вченого поділяв Я. Чепіга, який відзначаючи моральний потенціал релігійного вчення «релігійні переконання народу

так міцно переплелися з його мораллю, що відділити одне від одного просто таки неможливо», застерігав від його схоластичного вивчення, що забирав безліч часу на зазубрювання молитов і нічого не давало учням для розумового й духовного розвитку [20]. П. Каптерев, визнаючи необхідність викладання Закону Божого, великий виховний потенціал вбачав у роботі законовчителя, який, на думку вченого, мав активно слідкувати за життям у гімназії, відвідувати покараних і хворих, говорити про обов'язки дітей, повідомляти про засоби боротьби з розповсюдженням недоліків серед молоді – власним прикладом, усією своєю діяльністю та поведінкою демонструючи милосердя, гуманність, доброту, любов до ближнього, що активно пропагувалися християнським віровченням.

Викладання Закону Божого у загальноосвітній школі, на думку П. Каптерева, мало сприяти вихованню моральності, любові до людей. У ній, як зазначав учений, подані зразки поведінки, розкриті ідеали людського життя, питання сутності людського існування. У цьому педагог був одноставним із своїми сучасниками С. Миропольським та Л. Толстим, які велику роль відводили релігійному вихованню та навчанню учнів, формуванню їх релігійної свідомості.

Отже, П. Каптеревим релігійна компонента змісту навчання розглядалася, перш за все, як засіб вдосконалення духовних якостей школярів, їхньої моральності, любові до ближнього. Заслуга вченого полягала в тому, що визнаючи необхідність вивчення Закону Божого, він не відходив від розуміння учня як дієвого суб'єкта педагогічного процесу й життєдіяльності. Педагог наполегливо відстоював свої переконання в тому, що життя й щастя людини залежить від неї самої, від її ставлення до інших людей, від її вчинків. Тому ніяке покаєння, відтворення церковних обрядів і церемоній не здатне захистити людину від помилок, негараздів і неуспіху, не допоможе подолати негативні риси та властивості. Тільки власна робота над собою, прагнення постійного духовного росту, вдосконалення здатне зробити людину щасливою.

Педагог К. Тихомиров теж поділяв думки своїх сучасників щодо впливу релігії на розвиток духовних якостей дітей, зауважуючи: «...міцна, народна моральність не може мати іншого підґрунтя, крім освіченого та глибоко релігійного почуття і свідомості, і тому розвиток релігійного почуття і свідомості є найголовнішим обов'язком законовчителя і найголовнішою метою Закону Божого» [18, с. 169].

Представниками християнської педагогіки мета впровадження релігійної компоненти змісту шкільного навчання бачилася у встановленні зв'язку душі дитини з Церквою [4]. Нерозривність навчання і виховання у процесі вивчення Закону Божого, протопресвітер В. Зеньківський уважав найголовнішою трудностю: «У викладанні Закону Божого особливо слід підкреслити, що викладач має прагнути не до навченості учнів, а до їх виховання [4, с. 110]. Педагог детально вивчав питання викладання Закону Божого, його зміст, наполягаючи на необхідності

диференціації навчальної інформації залежно від віку учнів: класичне викладання предмету до 13–14 рр., а після 14 пропонувати самостійне групове вивчення православної релігії, надаючи підліткам свободу в осмисленні релігійних і власних духовних цінностей.

На думку В. Зеньківського, абсолютно недоречним є виставлення відміток на уроках із Закону Божого, що приводить до боротьби законовчителя з учнями, заважаючи реалізувати основну мету – забезпечення духовного наставництва і культивування інтересу до богословського просвітництва.

Активне реформування суспільно-економічного життя досліджуваного періоду зумовило плюралістичність поглядів прогресивних науковців у ставленні до вивчення релігії. Вони змусили значну частину вітчизняної інтелігенції переглянути своє бачення багатьох питань, у тому числі й у галузі освіти, що вилилося у концепцію нової школи, в обґрунтуванні якої безпосередню участь брали В. Вахтеров, С. Русова, Я. Чепіга.

Так, В. Вахтеров не погоджувався з думками своїх колег щодо необхідності вивчення релігії. Він уважав несумісною науку й релігію, науковий і релігійний світогляд. Уважав, що викладання Закону Божого – одна з найголовніших причин виникнення догматизму, який заважав розв'язанню основних завдань школи, спрямованих на всебічний розвиток особистості школяра [2]. С. Русова, вивчаючи питання створення нової української школи, висловила суголосні з В. Вахтеровим думки щодо недоцільності вивчення релігії в школі. Але обґрунтування цьому дослідниця знаходить у необхідності забезпечення толерантності до дітей усіх віросповідань. С. Русова, наголошуючи на важливості релігії у справі виховання, вважає вивчення релігії справою сім'ї і факультативних занять, бо обов'язковість, на її думку, приводить до фальші й втрати духовності.

Викладання Закону Божого було перервано після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року

ВИСНОВКИ. Отже, релігійно-монархічні основи школи часів самодержавної Росії, релігійно-патріархальний уклад народного життя зумовили необхідність упровадження релігійного компонента в зміст шкільної освіти другої половини XIX – початку XX століття, який був важливим складником цілісного педагогічного процесу, забезпечуючи розвиток духовності, моралі учнів на основі християнських цінностей.

Педагоги досліджуваного періоду визнавали вплив релігії на свідомість людини, на формування її цінностей та ідеалів, але одночасно вказували й на можливу негативну дію (переконавання в існуванні абсолютної істини, що обмежувало допитливість і жагу наукового пошуку; можливий песимістичний тон релігії, який спонукав виникнення пасивності, апатії у молоді, зневіру у власних можливостях; розпалювання ненависті до людей інших релігійних вірувань).

Прогресивні ідеї педагогів другої половини XIX

– початку XX століття щодо виховного потенціалу християнської релігії (усвідомлення християнських цінностей любові, милосердя; демонстрація прикладів цієї поведінки вчителями, виконання ними ролі духовних наставників, впровадження гуманістичних відносин у педагогічний процес) можуть стати в нагоді при викладанні християнської етики, організації виховної роботи в сучасних школах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. / В. І. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
2. Вахтеров В. П. Возможно ли равное для всех общее образование / В. П. Вахтеров // Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1987. – С. 244–255.
3. Грабовський П. Дещо про освіту в Україні / П. Грабовський // Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1964. – Т. 2. – С. 211–214.
4. Зеньковский В. В. Педагогика / В. В. Зеньковский. – Париж–Москва: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 1996. – 170 с.
5. Золотухіна С. Т. Розвиток ідеї виховуючого навчання в історії педагогічної думки та в практиці України / С. Т. Золотухіна. – Харків: ХДПУ, 1994. – 108 с.
6. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П. Ф. Каптерев // Избранные педагогические сочинения; под ред. А. М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – С. 270–653.
7. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб.: Алтейя, 2004. – 559 с.
8. Каптерев П. Наша будущая средняя школа / П. Каптерев // Образование. – 1901. – № 10. – С. 18–33.
9. Каптерев П. Ф. Новые движения в области народного образования и средней школы / П. Ф. Каптерев, А. Ф. Музыченко // Современные педагогические течения – М.: Польза, В. Антик и К°, 1913. – 219 с.
10. Лотоцкий А. Народное образование в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1899. – № 4. – С. 71–91.
11. Миропольский С. И. Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе / С. И. Миропольский – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1890. – 78 с.
12. Мицик Ю. А. Закон Божий [Електронний ресурс] // Энциклопедия истории Украины: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Институт истории Украины. – К.: Наукова думка, 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_Bozhy
13. Окольский А. Об отношении государства к народному образованию / А. Окольский. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. – 626 с.
14. Программа для преподавания Закона Божьего в церковно-приходских школах // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск. – 1886. – № 32. – С. 603–640.

15. Рачинский С. А. Сельская школа / С. А. Рачинский. – М.: Тип. М. Волчанинова, Б. Черныш, 1891. – 217 с.

16. Романюк Ю. А. Особливості вивчення Закону Божого і церковного співу в церковнопарафіяльних школах Поділля наприкінці XIX століття / Ю. А. Романюк // Наукові записки. – Серія Психологія та педагогіка. – Вип. 23. – Хмельницький, 2013. – С.223–232.

17. Смутка П. Мова цифр у шкільній справі / П. Смутка // Українська жизнь –1915. – № 2. – С. 7–16.

18. Тихомиров К. Об идеалах «церковной» и «светской» школы / К. Тихомиров // Русская школа. – 1897. – № 5–6. – С. 162–171.

19. Ушинский К. Д. О народных школах / К. Д. Ушинский // Собрание сочинений. – Том 2. – М. – Л.: Академия педагогических наук РСФСР,

1948. – С. 251–262.

20. Чепіга Я. Ф. Проект української школи (3-й, 4-й, 5-й, 6-й рік) / Я. Ф. Чепіга // Світло.– 1913. – № 4. – С. 16–29.

21. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / Н. В. Чехов. – М.: Изд-во «Польза». В. Антик и К°. – 1912. – 224 с.

22. ЦДІА, Ф 707 Управління попечителя Київського навчального округу Оп. 53. Спр. 106. С отчетом о состоянии учебных заведений за 1887 год, 1887, 25 арк.

23. ЦДІА, Ф 707 Управління попечителя Київського навчального округу Оп. 296. Спр. 37 С циркулярними распоряжениями Министерства народного просвещения и г. Попечителя Киевского учебного округа, 1890, 30 арк.

RELIGIOUS COMPONENT IN THE CONTENT OF SCHOOL EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY AND IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

L. Gerasymenko

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

vul. Pershotravneva, 20, Kremenchuk, 39600, Ukraine. E-mail: gerasimenko24@gmail.com

Purpose. To study the historical experience of religion teaching at schools of the second half of XIX-th and at the beginning of XX-th centuries as the main means of formation of values-based attitude to the world. **Methodology.** The historical and retrospective methods have been used in this research to identify the causes the active influence of the Orthodox clergy on the education development. Hermeneutical method made it possible to interpret the original texts and to specify the views of teachers on the studied problem. **Findings.** The study of the teachers' scientific works of the investigated period showed that the religion with the help of its text symbolism, due to the teaching nature of parables and the attractiveness of the external forms of rites was close to people and had tremendous sway with their consciousness and self-awareness. It has been found out that its study was directed on the realization of educational goals. **Originality.** Based on the analysis of archival materials, genuine pedagogical works it has been of systematized the teachers' ideas about the religious component of the schooling content, also it has been defined its goal and objectives. The reasons of its introduction has been clarified. **Practical value.** The results of the study can be used by students and undergraduates during such courses as "History of pedagogics", "History of the educational systems", "General pedagogy". This material will be interesting for the researchers in the fields of theory and methodology of upbringing, axiology. **Conclusions.** Religious and monarchical foundations of the school of the days of autocratic Russia, religious and patriarchal people's life necessitated the definition of religious components in school curriculum of the second half of XIX and at the beginning of XX century, which was an important component of a holistic educational process, ensuring the development of spirituality and students morality based on Christian values.

Key words: teaching content, moral education, religious education, subject, religious component.

wychowawczego training in the history of educational

REFERENCES

1. Borisenko, V.I. (1980), *Borot'ba demokratichnih sil za narodnu osvitu na Ukraïni v 60–90-h rr. XIX st.* [The struggle of democratic forces for people's education in Ukraine in the 60-90's of the nineteenth century.], Scientific thought, Kyiv, Ukraine.

2. Vahterov V.P. (1987), "Whether there is an equal general education for all", *Selected pedagogical works*, Pedagogy, Moscow, pp. 244-255.

3. Grabovskij, P. (1964), *Deshcho pro osvitu v Ukraïni* [Something about education in Ukraine], Dnepr, Kyiv, Ukraine.

4. Zen'kovskij, V.V. (1996), *Pedagogika* [Pedagogy], Orthodox St. Tikhon Theological Institute, Paris-Moscow, Russia.

5. Zolotuhina, S.T. (1994), *Rozvitok idei viovuyuchogo navchannya v istorii pedagogichnoi dumki ta v praktici Ukraïni* [The development of the idea

thought and practice in Ukraine], HDPU, Kharkov, Ukraine.

6. Kapterev, P.F. (1982), *Didakticheskie ocherki. Teoriya obrazovaniya* [Didactic essays. Theory of education], Selected pedagogical works; edited by A. M. Arsenyev, Pedagogy, Moscow, Russia..

7. Kapterev, P.F. (2004), *Istoriya russkoj pedagogii* [History of Russian pedagogy], Aleteya, St. Petersburg, Russia.

8. Kapterev, P. (1901), "Our future high school", *Education*, no 10, pp. 18-33.

9. Kapterev, P.F., Muzychenko A.F. (1913), *Novye dvizheniya v oblasti narodnogo obrazovaniya i srednej shkoly* [New movements in public education and secondary school], Use, V. Antic and K°, Moscow, Russia.

10. Lotockij, A. (1899), "Popular education in his past and present", *Education*, no 4, pp. 71-91.

11. Miropol'skij, S.I. (1890), *Didakticheskie ocherki. Uchenik i vospityvayushchee obuchenie v narodnoj shkole* [Didactic essays. Student and educating education in the national school], Printing House I. N. Skorokhodova, St. Petersburg, Russia.
12. Micik, Yu.A. (2005), "Law of God", *encyclopedia of history of Ukraine: Vol. 3: editorial Board V. A. Smoliiy (Chairman) and others. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of history of Ukraine, Naukova Dumka, Kiev*, available at: http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_Bozhy (accessed 05, Mai 2018).
13. Okol'skij, A. (1872), *Ob otnoshenii gosudarstva k narodnomu obrazovaniiyu* [About the relation of the state to national education], Publisher D. E. Kozhanchikov, St Petersburg, Russia.
14. "The program for teaching the Law of God in the parish schools" (1886), *Podolsk diocesan statements*, Kamenets-Podolsk. no 32, pp. 603-640.
15. Rachinskij, S.A. (1891), *Sel'skaya shkola* [Rural school], / Typography Volchaninov M., Chernysh B., Moscow, Russia.
16. Romanyuk, Yu.A. (2013), "Features of the study of the Law of God and Church singing in the parish schools of Podolia in the late XIX century", *Scientific notes, a series of Psychology and pedagogy*, Khmel'nitsky, vol. 23, pp. 223-232.
17. Smutka, P. (1915), "The language of numbers in the school business", *Ukrainian life*, no 2, pp. 7-16.
18. Tihomirov, K. (1897), "On the ideals of the "Church" and "secular" school", *Russian school*, no 5-6, pp. 162-171.
19. Ushinskij, K.D. (1948), *O narodnyh shkolah* [About public schools], Collected works, vol. 2, Academy of pedagogical Sciences of the RSFSR. Moscow, Leningrad, Russia.
20. Chepiga, Ya.F. (1913), "The project of the Ukrainian school (3rd, 4th, 5th, 6th year)", *Light*, no 4, pp. 16-29.
21. Chekhov, N.V. (1912), *Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-h godov XIX v.* [Public education in Russia since the 60s of the XIX century], Use, V. Antic and K°, Moscow, Russia.
22. CDIA, F 707 Management of the Trustee of educational district Kislogo Op. 53. Utr. 106. With the report on the state of educational institutions for 1887, (1887), 25 arc.
23. CDIA, F 707 Management of the Trustee of educational district Kislogo Op. 296. Utr. 37 with circular orders of the Ministry of national education and the city of the Trustee of the Kiev educational district, (1890), 30 arc.

Стаття надійшла 16.03.2018.